

Magánhangzó-harmónia a nganaszanban

A PS magánhangzó-harmónia a nganaszan harmónia tükrében, avagy a nganaszan magánhangzó-harmónia történeti előzményei

In this study we present vowel harmony in Nganasan from both synchronic and diachronic points of view. The labial/illabial opposition (*u:i, ü:i*) in Nganasan can be traced back to a front/back opposition in the Uralic proto-language. In Proto-Samoyedic vowel harmony in disyllabic words is specified by the second syllable. When the second syllable had a nasal, the stem had a suffix with a back vowel. When the stem ended in a palatal, the suffix included a front vowel. In case of trisyllabic words the vowel in the third syllable specified the type of vowel harmony in the word.

1. Bevezetés

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy a nganaszan nyelvben megfigyelhető harmóniatípusokat ragadjuk meg egyrészt a szinkron fonológiai leírás oldaláról, másrészt pedig a jelenségek háttéréül szolgáló történeti változásokat, azok mozgatórugóit mutatjuk be, mintegy teljes képet adván az ide sorolható jelenségekről.

Harmóniának azt a szabályos jelenséget nevezi a fonológia, mikor bizonyos tartományokon (szótagon, morfológiailag egyszerű vagy összetett szavakon) belül egyes szegmentumoknak bizonyos jegyekben meg kell egyezniük. A harmóniát legjobban a terjedéssel lehet megragadni és szemléltetni. Ez azt jelenti, hogy az érintett jegy (esetleg jegyek) egyik szegmentumról a másikra terjed(nek) tovább. A disztinktív jegyek – melyek lehetnek palatális/elülső, veláris/hátsó, labiális/kerek, valamint az egyes nyílásfokok szerint felső, középső, alsó nyelvállás – kombinációi alapján különböztetjük meg a magánhangzó-harmónia különböző típusait. Az uráli nyelvekben leggyakoribb, és az alapnyelvre is rekonstruált harmóniatípus a palatoveláris, azaz előlségi harmónia. Emellett gyakran előfordul még a labiális, azaz kerekégi harmónia (magyar, cseremis), és a nyílásfok szerinti harmónia (néhány osztják nyelvjárás). Az egyes harmóniatípusok együttesen is előfordulhatnak: előlségi + kerekégi (magyar), előlségi + nyílásfok szerinti (keleti osztják).

A harmónia érinthet mássalhangzókat is, magánhangzókat is. Így van ez a nganaszanban is. (Bővebben lásd Várnai 2002: 55–59). Az adott tartomány,

amelyen hatását kifejti, a morfológiailag komplex szó. A mássalhangzókat érintő harmóniáról ebben a tanulmányban nem szólunk. A magánhangzók tekintetében két jegyet (előlség és kerektség) érint.

A harmónia lehet *totális* vagy *részleges*. A totális harmóniában minden magánhangzó részt vesz, tehát nincsenek vegyes hangrendű szavak. A részleges harmónia esetében lehetnek a harmónia szempontjából áttetsző, más néven *semleges szegmentumok*, melyek nem vesznek részt a harmóniában, de átengedik magukon a terjedést. Vannak olyan szegmentumok, melyek megállítják a terjedést. Ezeket *retesszegmentumoknak* nevezzük.

Azt, hogy a terjedés melyik irányból indul és mekkora a tartománya, az egyes nyelvek választhatják meg, tehát a harmónia lehet *progresszív* (balról jobbra) és *regresszív* (jobbról balra irányú). Az uráli nyelvek csak a progresszív harmóniát ismerik.

Az uráli nyelvekben a harmónia lehet *tőn belüli* (morfémaharmónia, azaz hangrend), és *tő szabályozta* (szuffixális harmónia, azaz illeszkedés). A nganaszan harmóniajelenségek a *tő-szabályozta* típusba tartoznak, ami azt jelenti, hogy a tő harmonikus értékétől függ a toldalékok értéke. A toldalékok rendszeresen váltakozó toldalékok, tehát a tőhöz megfelelő változatban illeszkednek. A tőn belüli harmóniát, hagyományos nevén hangrendet nem tapasztalhatjuk. A történeti változások során teljesen elhalványult az eredeti uráli korig visszavezethető örökség, így harmóniajelenségek csak a toldalékok illeszkedésében fedezhetők fel a nganaszanban. A vegyes hangrend kialakulását és az azonos alakú tövek létrejöttét segítette a végmagánhangzók lekopása (PU > PS), valamint a nem első szótagi palatális és veláris magánhangzók változásai (részletesebben lásd a 6. pontban).

2. A nganaszan magánhangzó-harmónia

A magánhangzó-harmónia (ti. itt csak toldalékilleszkedés) a nganaszanban bonyolult kérdés, mivel a történeti változások a jelenségek egy részét elhomályosították. A toldalékalternánsokat sorra véve a magánhangzók két, illetve három jegyben is harmonizálnak: előlség és kerektség, ritkábban nyílásfok szempontjából, azonban a tő fonológiai alakjából csak az előlségi harmónia következik, a kereksegi és nyílásfok szerinti harmónia lexikalizálódott fonológiai tulajdonság.

A nganaszan magánhangzó-harmónia mára elvesztette szinkrón motivációját, tehát valóban nincsenek harmonikus tövek, azonban a toldalék-alternációkban még mindig megfigyelhetők bizonyos szabályszerűségek. Éppen emiatt megítélése nem volt egyértelmű a kutatók körében. Castrén (1854: 26–31) említett először harmóniát a nganaszanban. Olyan toldalékalternációkra figyelt fel, me-

lyek a tő (pontosabban többnyire az utolsó) magánhangzójának minőségétől függ. Rámutatott néhány szabályszerűsége, de a toldalékilleszkedés teljes szabályrendszerét nem sikerült tisztázni. Tereščenko (1979: 48) kizárta a harmónia lehetőségét nem tudván rendszeres szabályokat kimutatni a toldalékváltozásokból. Végül Helimski (1993, 1997, 1998) tárta föl az addig tisztázatlan nganaszan magánhangzó-harmónia rendszerét.

Két harmóniaosztályt különböztethetünk meg a nganaszanban: U-osztályt, valamint I-osztályt. Ez a tulajdonság visszavezethető egy történeti elülső : hátsó szembenállásra (palatoveláris harmóniára), mely azonban mára teljes mértékben elhomályosult, és az egyes szavak történetileg lexikalizálódott fonológiai tulajdonságává vált. Gyakran lehetetlen a szótó hangalakjáról megállapítani, hogy melyik osztály tagja. Olykor homonímák is lehetnek két különböző osztály képviselői: *hon-*: *hon-sjəðj* 'birtokolta' (I-osztály); *hon-*: *hon-suəðu* 'fonta' (U-osztály). Tehát ahhoz, hogy megfelelő toldalékkal lássuk el a lexikai egységeket, tudnunk kell, hogy melyik osztály képviselői, ami nem felszíni tulajdonsága a szóalakoknak.

Mindezen felül érvényesül egy ún. „másodlagos” harmónia, melyben a felső nyelvállású magas magánhangzóknak (az *ü*-nek és *i*-nek) a tő utolsó szótagjában való megjelenése fogja eldönteni, hogy melyik toldalékalternáns kerül mellé. Mielőtt közelebbről megvizsgálánk a két harmóniatípus viselkedését, bemutatjuk a nganaszan magánhangzó-rendszert.

Nyelvállás	elöl képzett		centrális	hátral képzett	
	illabiális	labiális	illabiális	illabiális	labiális
felső	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ɨ</i>		<i>u</i>
középső	<i>e</i>		<i>ə</i>		<i>o</i>
alsó	<i>ɪ</i>		<i>a</i>		<i>ʊ</i>

3. A tövek viselkedése

Mint az eddigiek során kiderült, a tövekben nem figyelhetünk meg semmilyen hangrendi szabályosságot, nagyon sok a vegyes hangrendű tőalak is. A toldalékilleszkedést a tőnek két tulajdonsága szabályozza:

1) Egyrészt egy lexikalizálódott, tőhöz tartozó, a felszínen meg nem jelenő tulajdonság irányítja az egyik típusú változást.

U-osztályú tő		I-osztályú tő	Példa
<i>u</i>	~	<i>ĭ</i>	<i>-tu ~ -tĭ</i> (PxSg3)
<i>ü</i>	~	<i>i</i>	<i>-tü ~ -ti</i> (PxSg3)
<i>a</i>	~	<i>ĭ</i>	<i>-bta ~ -btĭ</i> (kiválasztó képző)
<i>a</i>	~	<i>i</i>	<i>-bta ~ -bti</i> (kiválasztó képző)
<i>a</i>	~	<i>^ha</i>	<i>-jka ~ -jk^ha</i> (moderatív képző)

2) Másrészt pedig a felszínen is megjelenő, utolsó szótagi magas, felső nyelvállású magánhangzók indítják el a homorgán képzéshelyű palatoveláris alternációt:

<i>ü, i</i> az előző szótagban		Más magánhangzó az előző szótagban	Példa
<i>ü</i>	~	<i>u</i>	<i>-tü ~ -tu</i> (PxSg3)
<i>i</i>	~	<i>ĭ</i>	<i>-ti ~ -tĭ</i> (PxSg3)

Mindezekből az alternációkból leolvasható, *y* az osztályok szerinti harmóniában a labiális : illabiális szembenállás: *u : ĭ* és *ü : i*, valamint a nyílt : zárt oppozíció: *a : i* és *a : ĭ* játszik szerepet. Problémás az *a : ^ha* váltakozás besorolása; tartható egyrészt palatális–veláris oppozíciónak (*ä : a*) – itt megjegyzendő, hogy történeti szempontból ez lenne a helytállóbb –, vagy szintén zárt–nyílt oppozíciónak (*a : i*). Tehát az osztályokhoz tartozó harmónia kerek ségi és nyílás fok szerinti, azaz zártsági.

A tő fonológiai alakjából következő, a felszínen is megjelenő harmóniára pedig a palatoveláris szembenállás jellemző, de kizárólag a felső nyelvállású magánhangzók (*ü : u* és *i : ĭ*) vesznek részt ebben a harmóniában, a többi fonéma nem érzékeny erre.

Mindkét harmóniatípusban a harmonizáló jegyek továbbterjednek a tő után szereplő összes harmonikus magánhangzót tartalmazó toldalék magánhangzóira.

Az *a*-t érintő palatoveláris (*a : ^ha* váltakozás), valamint a kerek ségi (*ü : i* váltakozás) harmónia önállóan is érvényesül. A valódi harmónia, amely a tövek fonológiai alakjából következően működik, azaz a palatoveláris váltakozás (*ü : u* és *i : ĭ*) önállóan nem működik, csak az osztályok szerinti kerek ségi harmóniával együtt.

Harmónia szempontjából semlegesnek mondhatók a mássalhangzók, mivel rájuk nem terjednek a harmonizáló jegyek, és a terjedést átengedik magukon. A semleges szegmentumok meghatározásánál a magánhangzók esetében meg kell különböztetni a töbéli és a toldalékbéli magánhangzókat.

A töben harmonikusnak csak a valódi (palatoveláris) harmóniát elindító *ü* és *i* mondható, a többi semleges magánhangzó, de nem áttetszők, mivel ha a töben

szereplő harmonikus magánhangzó után bármilyen más nem harmonikus magánhangzó áll, az a palatoveláris harmóniát blokkolja, azaz nem engedi át magán a terjedő jegyeket, pl.: *hüə-δu* (PxSg3) 'év', *küə-δu* (PxSg3) 'fenyő', *bətüə-δu* (PxSg3) 'tábortűz'.

4. A toldalékok viselkedése

A nganaszban magánhangzó-harmónia tehát tő-szabályozta típusú, azaz a toldalékok illeszkedésében nyilvánul meg. A toldalékok (harmónia szempontjából!) lehetnek egy-, két-, három-, illetve négyalakúak. A következő táblázat mutatja be az egyes toldalék-alternációkat, utána pedig az ezeket szemléltető példák állnak.

Tő	U-osztály		I-osztály		mély- szerkezeti jelölés
	<i>ü, i</i> az előző szótagban	más mgh.	<i>ü, i</i> az előző szótagban	más mgh.	
Toldalék					
4-alakú:	<i>ü</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>j</i>	U
3-alakú:	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>i</i>	<i>j</i>	A ₁
2-alakú:	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>'a</i>	<i>'a</i>	A
	<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	Ü
1-alakú:	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	U ₀ *
	<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>ü</i>	Ü ₀
	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	A ₀
	<i>j</i>	<i>j</i>	<i>j</i>	<i>j</i>	I
	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	I
	<i>ə</i>	<i>ə</i>	<i>ə</i>	<i>ə</i>	Ə

*Az U₀ az avam nyelvjárásban *ü*-ként realizálódik, ha az előző szótagban *i* vagy *ü* van.

Példák a toldalékokra:

4-alakú: U: PxSg3 -TU

ü: *hodür-tü* 'levele'

u: *ban-tu* 'kutyája'

i: *d'eńsi-đi* 'ára'

j: *biə-đj* 'szele'

- 3-alakú: A_1 : korlátozó képző $-RA_1A_0$
a: *ɲua-raa* 'csak ajtó'
i: *d'eli-ria* 'csak hang'
j: *kolj-rija* 'csak hal'
- 2-alakú: A : moderatív képző: $-JKA$
a: *bəlua-jka* 'nagyon mérges'
i: *hirəgə-jk'a* 'nagyon magas'
 \ddot{U} : moderatív képző: $"L\ddot{U}^N KU_0^1$
ü: *kəə-"lükü* 'rövidecske'
i: *anə-"likü* 'kissé nagyobb'
- 1-alakú: U_0 : duratív képző $-KU_0J$
u: *sakəbtu-guj-sa* 'megkóstol', *bjndəbtj-guj-sa* 'vasal'
 \ddot{U}_0 : nyomatékító elem $-K\ddot{U}_0^N M\ddot{U}_0$
ü: *ma-kümü* 'hiszen sátor', *ni-gümü* 'hiszen nő'
 A_0 : melléknévképző $-KA_0$
a: *talaŋ-ka* 'boldog', *maŋi-ka* 'közeli'
 \ddot{I} : figyelmeztető mód $-L\ddot{I}$
j: *kotu-lijm* 'Most megöllek!'
 I : moderatív képző $-D'IR$
i: *česəgə-d'ir* 'valamivel hidegebb'
 \varnothing : $PxSg1 -M\varnothing$
ə: *baarbə-mə* 'gazdám', *ni-mə* 'feleségem'

A toldalékokban szereplő magánhangzók közül semlegesnek mondható a *ə*, valamint vannak olyan *a*, *u* és *ü* fonémák, melyek nem harmonizálnak (ezek mélyszerkezeti jelölismódja éppen ezért A_0 , U_0 és \ddot{U}_0). Az *i* és *j* fonémáknak is két változatuk van, egyrészt semleges, nem váltakozó (mélyszerkezeti jelölismódjuk: I és \ddot{I}), másrészt pedig harmonikus alternánsként szerepelhetnek a szuffixumokban: *i* az U , A_1 , \ddot{U} variánsaként, *j* pedig az U , A_1 variánsaként.

5. Magánhangzó-betoldás, azaz a kötőhangzók

A mássalhangzós tőtípusokhoz a mássalhangzó kezdetű toldalékok némelyike a nem kedvelt mássalhangzó-torlódás elkerülése végett magánhangzóval (kötőhangzóval) csatlakozik. A szakirodalom nem egységes abban, hogy ezek a magánhangzók hová tartoznak, a tőhöz vagy a toldalékhoz, illetve önálló egységek. Mi elemzésünkben a toldalékok részeként kezeljük őket. A tövekhez más és más magánhangzóval kapcsolódnak a szuffixumok. A kötőhangzók egy cso-

¹ A " jellel a gégezárlangot jelöljük.

portjának viselkedése nagyon hasonló a kerekcségi harmóniában részt vevő magánhangzókéhoz (U), ezért tárgyaljuk a magánhangzó-harmóniához kapcsolódó jelenségeként.

1) Kötőhangzó nélküli toldalékok

Vannak olyan toldalékok, melyek a mássalhangzós tőhöz nem kötőhangzóval kapcsolódnak, ilyenkor gyakoriak a mássalhangzó-kapcsolatok.

2) Kötőhangzós toldalékok

a) ə-val kapcsolódó toldalékok:

Minden konsonáns végű tőhöz ə-val kapcsolódnak bizonyos toldalékok, tekintet nélkül a tő harmonikus osztálybeli hovatartozására.

b) : ü/u/i/í-vel kapcsolódó toldalékok

Bizonyos szuffixumoknál igen bonyolult a helyzet: négy kötőhangzó lehetséges: *ü, u, i, í*. Ezen kötőhangzók viselkedése nagyon hasonló a kerekcségi harmóniában résztvevő magánhangzókéhoz (U), éppen ezért ezek mélyszerkezeti jelölése is U. A tő fogja meghatározni, hogy melyik kötőhangzós alternánst választja, attól függően, hogy a tő melyik harmonikus osztályba tartozik, kaphat U-osztály esetén *-u-t* vagy *-ü-t*, néhány esetben *-i-t*; I-osztály esetén *í-t* vagy *i-t*. Ezen belül megfigyelhetünk olyan tendenciát, hogy ha az előző szótagban, vagyis a tőben palatális magánhangzó áll, illetve a tővégi mássalhangzó palatális, akkor a szóba jöhető 2–2 kötőhangzó közül a palatálist választják a tövek. Ez azonban nem kivétel nélküli, ezért ez a jelenség még további vizsgálatokra szorul. Feltehetően itt is a történeti, valamint analógiás változások homályosították el az eredeti szabályszerűséget, amely mára csak tendenciaként van meg.

U-osztály				I-osztályt			
palatális V az előző szótagban		nem-palatális V az előző szótagban		palatális V az előző szótagban		palatális V az előző szótagban	
—	<i>hodür</i> 'levél'	—	<i>baŋ</i> 'kutya'	—	<i>beŋ</i> 'életerő'	—	<i>h'aŋ</i> 'tenyér'
<i>ə</i>	<i>hotürə</i> " (PINom)	<i>ə</i>	<i>banə</i> " (PINom)	<i>ə</i>	<i>benə</i> " (PINom)	<i>ê</i>	<i>h'aŋə</i> " (PINom)
<i>ü</i>	<i>hotürüčü</i> (PIPxSg3)	<i>u</i>	<i>banučü</i> (PIPxSg3)	<i>i</i>	<i>beniči</i> (PIPxSg3)	<i>í</i>	<i>h'aŋiči</i> (PIPxSg3)

6. Történeti előzmények

A nganaszanban jelentkező harmónia, tehát a labiális : illabiális szembenállás (*u : í* és *ü : i*) minden bizonnyal nem a leánynyelv önálló életében alakult ki, hanem már sokkal korábban. Eredete, mint látni fogjuk, az uráli alap-

nyelvig vezethető vissza egy elülső : hátsó szembenállásra (palatoveláris harmóniára). Ezért az alábbiakban – ha igen röviden is – áttekintjük a proto-uráli és a proto-szamojéd alapnyelvre vonatkozó nézeteket.

A nganaszban érvényesülő „másodlagos” felszínen is megjelenő harmónia-típus, melyben az utolsó szótagi magas, felső nyelvállású magánhangzók (*ü* és *i*) indítják el a homorgán képzéshelyű palatoveláris alternációt, feltehetően a nyelv önálló életében alakult ki, ezért ezzel a történeti áttekintésben nem foglalkozunk.

A nyílt : zárt oppozíció: *a* : *i* és *a* : *j*, valamint az *a* : *i* váltakozás eredetének vizsgálatától a probléma összetettsége miatt e tanulmány keretei között szintén eltekintünk. Ez a harmóniatípus még további kutatásokat igényel.

6.1. A proto-uráli magánhangzó-harmónia

Az uráli magánhangzó-harmónia kérdésével több kutató is foglalkozott, e helyen eltekintünk az egyes nevek felsorolásától. Az első szótagi magánhangzók tekintetében a vélemények megegyeznek abban, hogy az alapnyelvben bármely magánhangzó állhatott ebben a pozícióban. Ellenben megoszlanak a vélemények aszerint, hogy az uráli alapnyelv második szótagjában milyen magánhangzók szerepelhettek. Általánosan elfogadott nézet (volt), hogy a második szótagban *a*, *ä* és *e* fordulhatott elő (Itkonen 1962, Hajdú 1966, Sammallahti 1979, Rédei 1986). Ez a magánhangzó-harmónia szempontjából természetesen azt jelentette, hogy nem beszélhetünk teljeskörű harmóniáról. A Collinder (1960) és Wickmann (1962) által képviselt második szótagi két fonéma (*a* ~ *ä* és *e* ~ *e*) feltételezése továbbra is a részleges harmónia nézetét képviseli. Janhunen 1981-es cikkében a második szótagra *a* ~ *ä* és *j* ~ *i* párokat rekonstruál. Az egyes allofónok jelentkezése a magánhangzó-harmóniától függött. Nézetéhez később Sammallahti is csatlakozott (1988). Legutóbb e kérdéskörrel Mikola Tibor foglalkozott, aki visszatért ahhoz az elképzeléshez, hogy a második szótagban három magánhangzó lehetett. Janhunenhez (1982) hasonlóan a proto-uráliiban második szótagi vokálisként *a* ~ *ä* ~ *ə* -t rekonstruált. Ez egyben azt is jelenti, hogy Mikola szintén elutasítja a teljeskörű magánhangzó-harmónia egykori meglétét. Véleménye szerint a következő szóstruktúrák fordulhattak elő (Mikola 1997a: 250):

a, *o*, *u* – *a*;

a, *o*, *u* – *ə*;

ä, *e*, *i* – *ä*;

ä, *e*, *i* – *ə*;

ə – *a*;

ə – *ä*;

ə – *ə*

Tehát ez azt jelenti, hogy egy palatális/nem-palatális szembenálláson alapuló (azaz előlségi) harmóniát tételez fel az uráli alapnyelvre.

Magunk részéről a hagyományos nézethez csatlakozunk, azaz PU-ra nézve csak részleges harmóniát tételezünk fel

6.2. A proto-szamojéd magánhangzó-harmónia

A szamojéd nyelvek esetében produktív magánhangzó-harmóniáról ma már csak a nganaszanban beszélhetünk (pontosabban ott is csak toldalék-illeszkedésről), a másik két északi-szamojéd nyelvben (nyenyec, enyec) csak reliktumok fedezhetők fel, a déli-szamojéd nyelvekben egykori meglétét a matorban és a kamasszban is sikerült kimutatni.

A proto-szamojéd alapnyelvre Mikola 1988-ban írott nyelvtörténeti összefoglalójában nem tételez fel magánhangzó-harmóniát.

Helimski kutatásai (1993) ezen a téren gyökeres fordulatot hoztak. Helimski a nganaszan magánhangzó-harmónia néhány megmagyarázhatatlannak tűnő esetét megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a PS alapnyelvre nem egy, hanem két redukáltat, egy palatális és egy nem-palatális kell feltételeznünk: $\ddot{a} \sim \hat{a}$. Helimski meggondolásait, adatait figyelembe véve már Mikola (1997b: 19–20) és Janhunen (1998: 465–466) is számol magánhangzó-harmóniával a PS alapnyelvre nézve. Mivel az esetragoknál nemcsak a fő hangrendjéről, hanem a ragok illeszkedéséről is szó van, mindketten a harmonikus pároknak megfelelően két-két ragpárt (egy palatális és egy nem palatális) rekonstruálnak a lokatívusz és a prolatívusz esetében (Janhunen 1998: 469, Mikola 1997b: 111).

Mielőtt a harmónia működését áttekintենék, részletesebben meg kell vizsgálnunk a PS * \ddot{a} hang státuszát. A hagyományos nézet szerint (Janhunen 1977, Mikola 1988) ez a hang alsó nyelvállású palatális, illabiális hang. Helimski (1997: 68) véleménye szerint az \ddot{a} -ként rekonstruált hangot velárisnak kell tartani. Janhunen legutóbbi munkájában (1998: 463) ugyan palatális magánhangzót rekonstruál, de megjegyzi, hogy ez a hang instabil: „The vowel \ddot{a} , in particular, may have been qualitatively unstable: its reflexes in the modern languages are variously either front vowels (in Nenets, Enets and Mator) or back vowels (elsewhere).” (i. m.) Janhunen korábban (1975–1976: 169) úgy vélekedett, hogy az északi-szamojéd feltételezhetően két nyelvjárása között különbség mutatkozott aszerint, hogy a nyílt magánhangzók esetében mely tulajdonság volt a fontosabb. A nyenyec-enyec nyelvjárás az \ddot{a} [– lab, + pal] – \hat{a} [+ lab, – pal] esetében a palatalitási disztinkciót, míg a nganaszan előzménye a labialitási disztinkciót érezhette fontosabbnak. Ennek bizonyítéka, hogy a nyenyecben és az enyecben az \ddot{a} előtti protetikusan

szonáns palatalizált, habár az enyecben² előfordul nem palatális protézis is. A nganaszban a protézis mindig veláris mássalhangzó. Példa: PS **äj* 'száj' > ng. *ɲaj*, nyT. *nyah*, enyB *na'*; PS **äpá* 'növér' > ng. *ɲabu*, nyT. *nyaba*.

Ezzel az elképzeléssel azonban még nem tudjuk megmagyarázni, azt a tényt, hogy miért viselkednek az **ä*-ből keletkezett hangok a nyenyecben a magánhangzó-harmóniában³ velárisként. Azonban, ha elfogadjuk Helimski nézetét és veláris hangot rekonstruálunk, akkor ez a jelenség is magyarázhatóvá válik. További érv lehet amellet, hogy ez a hang veláris volt az a tény, hogy ebben az esetben egy kiegyensúlyozott, szimmetrikus rendszert kapunk.

A fenti megfontolások alapján tehát a PS-ra a következő magánhangzó-rendszert feltételezhetjük:

Nyelvállás	elől képzett		hátral képzett	
	illabiális	labiális	illabiális	labiális
felső	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ĩ</i>	<i>u</i>
középső	<i>e</i>	<i>ö</i>	<i>ẽ</i>	<i>o</i>
alsó			<i>ä</i>	<i>ã</i>
redukált		<i>ä</i>		<i>ã</i>

Ezek után vizsgáljuk meg, hogyan működött a proto-szamojéd magánhangzó-harmónia. Tón belüli harmóniát (hangrendet) nem minden esetben tapasztalhatunk a proto-szamojédban, habár a hangváltozások következtében az uráli alapszámhoz képest a PS-ban a harmonikus tövek túlsúlyba kerültek. Ez azzal magyarázható, hogy egyrészt a második szótagi magánhangzó-lekopás felszámolta a egyes hangrendű szavak egy részét, másrészt olyan hangváltozások mentek végbe, amelyek szintén a harmónia erősödését eredményezték. A teljesség igénye – valamint a PU > PS hangfejlődés ismertetése – nélkül az alábbi példák szemléltetik ezt a folyamatot. Először a magánhangzó-lekopásra hozunk példákat:

PU **anj* 'Öffnung, Einschnitt, Vertiefung' (J81: 256; UEW: 11–12: **anje*) > PS **äj* 'Mund' (SW: 20)

PU **kájá* 'Morgenröte' (J81: 221; UEW: 167: **koje*) > PS **kájá* 'Sonne' (H97: 261)

PU **káwi* 'Ohr' (J81: 253; UEW: 197: **kule*) > PU **kâw* 'Ohr' (SW:62, J81:253)

PU **kektä* ~ **käktä* (J81: 258; UEW: 118: **kakta* ~ **käktä*) > PS **kite* 'zwei' (H97: 276)

² Protetikus konzonánst csak az enyec baj és karaszinó nyelvújásában találhatunk, a chantai-ka nyelvújásban megmaradt a magánhangzós szókezdet, azonban *ä* > *e* fejlődés ment végbe.

³ Például a melléknévi igenevek képzőinek kapcsolódásakor. Az eredetileg palatális tőhöz a palatális formában, veláris tőhöz veláris formában kapcsolódik a képző.

Találunk olyan példákat is, ahol a hangfejlődés következtében hangrendváltás történt⁴:

PU **kinče* ~ *künče* 'Nagel, Klaue' (UEW: 157) > PS **kâtâ* 'Nagel, Kralle' (SW: 55)

A fent bemutatott lekopási tendencia ellenére léteztek vegyes hangrendű szavak is a szamojéd alapnyelvben. Ezek lehettek pl. olyanok, amelyekben az uráli alapnyelvben még érvényesült a magánhangzó-harmónia, a proto-szamojédban viszont a hangfejlődés következtében vegyes hangrendű szóvá alakult. Ezt a folyamatot a következő példával szemléltetjük:

PU **kuñij* (J81: 255; UEW: 159: **kiñe(-l)* ~ **küñe(-l)*) > PS **kâñeli* (Hel: 266)

PU **kala* (UEW: 119, J81: 222) > **kâle* (Hel: 273)

A vegyes hangrendű szavak egy másik része ugyanakkor nem vezethető vissza az uráli alapnyelvig:

PS **enâ* 'Wahrheit' (SW:23), **üçä* 'klein' (SW:31)

A megvizsgált etimológiák alapján a szamojéd alapnyelvben a kétszótagú szavakban a következő magánhangzó-struktúrákat találhatjuk⁵: (Meg kell jegyeznünk, hogy előfordulhattak még itt fel nem sorolt struktúrák. Nem vettük figyelembe azokat a szavakat, amelyeknek második szótagja pontosan meg nem határozható magánhangzót tartalmaz, valamint azokat, amelyek nem teljesen biztos etimológiák.)

$\left. \begin{array}{l} \ddot{u}, i, e, \hat{a} - e \\ \ddot{u}, i, e, \hat{a}, \hat{a} - i \\ \ddot{u}, e, i - \hat{a} \end{array} \right\}$	palatális hangrend
--	--------------------

$\left. \begin{array}{l} u, o, i, e, \hat{a}, \hat{a}, \hat{a} - \hat{a} \\ \hat{a} - i \\ i, \hat{a}, \hat{a} - e \\ u, o, e, \hat{a}, \hat{a}, \hat{a} - o \\ \hat{a}, \hat{a}, o, \hat{a} - u \\ u, o, i, e, \hat{a}, \hat{a}, - \hat{a} \\ \hat{a}, \hat{a} - \hat{a} \end{array} \right\}$	nem-palatális hangrend
---	------------------------

⁴ Ez az eset csak akkor adathozható, ha a PU-ra az UEW rekonstrukciójaival számolunk. Ebben az esetben is csak igen kevés példát tudunk felsorolni. Így felmerül a kérdés, hogy a kérdéses etimológiák nem szorulnak-e inkább korrekcióra.

⁵ A szamojédológiában először Helimski vetette fel azt a nézetet, hogy a második és az azt követő szótagban nemcsak három, hanem mindegyik vagy szinte mindegyik magánhangzó előfordulhat. (Helimski 1997: 68–70). Mi ezt a nézetet elfogadjuk.

$\left. \begin{array}{l} \ddot{o}, e, i, \ddot{a} - \acute{a} \\ i, e, -\hat{a} \\ \acute{a}, i, o, \hat{a} - e \\ \acute{a}, \hat{a} - i \\ e, i, \ddot{u} - \acute{a} \end{array} \right\}$	vegyes hangrend
---	-----------------

A kettőnél több szótagú szavak közül szintén csak a biztos etimológiával rendelkező háromszótagú szavakat vizsgáljuk, az ennél több szótagot tartalmazó szavakat kihagytuk:

$\left. \begin{array}{l} i - e - e \\ i - \ddot{a} - e \\ e - i - e \\ e - i - \ddot{a} \\ e - \hat{a} - \hat{a} \end{array} \right\}$	palatális hangrend
--	--------------------

$\left. \begin{array}{l} u - \hat{a} - \acute{a} \\ u - \hat{a} - \hat{a} \\ o - \acute{a} - \hat{a} \\ i - \hat{a} - \hat{a} \\ e - \acute{a} - \acute{a} \\ \acute{a} - o - \acute{a} \\ \hat{a} - \hat{a} - \hat{a} \end{array} \right\}$	nem-palatális hangrend
--	------------------------

$\left. \begin{array}{l} u - \hat{a} - e \\ e - \acute{a} - \hat{a} \\ e - \acute{a} - \acute{a} \\ \hat{a} - e - i \\ e - \hat{a} - \acute{a} \\ \acute{a} - e - \ddot{a} \end{array} \right\}$	vegyes hangrend
--	-----------------

Láthatjuk a fenti struktúrákból, hogy a PS alapnyelvben igen sok vegyes hangrendű szóval találkozhatunk. Ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a hangrendi törvények kiterjedtek a toldalékokra is (illeszkedés), akkor azt mondhatjuk, hogy a palatális hangrendű tövekhez palatális magánhangzót tartalmazó toldalék járult, míg a nem-palatális hangrendű szavakhoz nem-palatális magánhangzót tartalmazó toldalék járult. Felvetődik azonban az a lényeges kérdés, hogy milyen toldalékot kaptak a vegyes hangrendű szavak. Janhunen szerint a toldalékok kapcsolódását az első szótag magánhangzója szabályozza: „Suffixal harmony in proto-Samoyedic was conditioned by the quality of the

vowel in the initial syllable of the stem morpheme. Thus stem containing any of the non-low front vowel *i *ü *e (and possibly *ö) in their initial syllable required suffixal *ä, while stems containing any of the back vowels *u *i *o *ë or the low vowels *a *ä in the initial syllable were combined with *a ...” (Janhunen 1998: 466). Ez azt jelenti tehát, hogy Janhunen szerint nemcsak a palatális – nem-palatális korrelációt kell figyelembe venni, hanem a függőleges nyelvválást (nyíltságot) is. Eszerint a fenti vegyes hangrendű szavaink első szótagjában előforduló magánhangzókat a harmóniában való részvételük alapján a következőképpen csoportosíthatjuk:

non-low / frontal: *e, i, ö, ü* + palatális toldalék

low/back: *á, ä / o, u, j, g* + nem-palatális toldalék

Ez azt jelentené, hogy a második szótagban előforduló *â ~ ä ~ ê* vokálisok egyes esetekben *se m l e g e s s z e g m e n t u m o k* lennének, amennyiben átengedik magukon a harmónia terjedését, mint pl. az *e – â, e – ê; i – ä, i – ê; ü – ê*; struktúrák esetében, máskor azonban nem viselkednek semlegesesen, hanem *s z a b á l y o z z á k* az illeszkedést, mint az *â – i; ä – i* struktúrák esetében. A szabály alapján az általunk vizsgált PS szóstruktúrákhoz a következőképpen járulnak tehát a toldalékok:

Palatális végződést kapnak:

e – e, e – i, e – ä, e – â, e – ê

i – e, i – i, i – ö, i – ü, i – ä, i – â, i – ê

ö – â

ü – e, ü – i, ü – ä, ü – ê

Nem-palatális végződést kapnak:

ä – ä, ä – â, ä – o, ä – g, ä – u, ä – i

â – ä, â – e, â – i

o – ä, o – e

j – ä, j – e

Azt láthatjuk, hogy a vegyes hangrendű szavak (ezeket vastagítottan szedtük) egy része nem-palatális toldalékot vesz fel, míg másik részük palatális toldalékot kap. A Janhunen által felállított szabály nem igazít el bennünket a felől, hogy a következő magánhangzó struktúrájú szavak milyen toldalékot vesznek fel:

ä – â, ä – e, ä – i

ê – ä, ê – â, ê – o, ê – u, ê – a, ê – e, ê – i

Mivel a szamojéd nyelvek közül ma már csak a nganaszanban van produktív harmónia a nganaszan segítségével megpróbálhatjuk rekonstruálni az összamojédra vonatkozó illeszkedési szabályokat, a) ha abból indulunk ki, hogy a nganaszan magánhangzó-harmónia a PU–PS eredetű harmóniával összefüggésbe hozható, b) valamint a nganaszan harmónia működésének elvében nem tér el lényegesen a PS harmóniától. Feltételezésünk a) pontja igen könnyen bizonyít-

ható, ezt már Helimski is megtette a PS redukáltat vizsgáló munkájában (Helimski 1993: 197). Feltevésünk b) pontjával kapcsolatban pedig azt jegyezhetjük meg, hogy nem áll rendelkezésünkre semmilyen olyan nyelvi adat, amely ezt a kiindulópontot lehetetlenné tenné. (Ehhez lásd a nganaszan harmónia-szabályokat a 2. pontban.)

Kiindulópontként vizsgáljuk meg a PS-ra rekonstruálható latívusz-, prolatívusz- és a PxSg3 fejlődését a nganaszanban. Ezt azért szükséges megtennünk, mert mindhárom rag részt vesz az illeszkedésben a PS-ban és a nganaszanban is.

Prol: PS **-mənā / *-məne* > ng. *-mənu / -məni*

Lok: PS **-nā / *-ne* > ng. *-(tə)nu / -(tə)ni*

PxSg3: PS **-tā / *-te* > ng. *-tu / -ti*

Láthatjuk, hogy a mai nganaszan ragok szabályos fejlődés eredményei, amennyiben a második szótagban **ā > u*, **e > i* fejlődés ment végbe. Megállapíthatjuk tehát, hogy az ősi palatális – nem-palatális harmónia a szabályos hangmegfelelések következtében a nganaszanban kereksségi harmóniává alakult (*u – i*).

Következő lépésként vizsgáljuk meg, hogy a fent felsorolt vegyes hangrendű szóstruktúrákhoz a nganaszanban milyen toldalék járul! Amennyiben a nganaszanban *i*-t tartalmazó toldaléket találunk – tehát a szó az *i* Ç - h a r m o n i k u s o s z t á l y b a tartozik – feltételezhetjük, hogy a PS-ban palatális toldaléket kapott. Ha *u*-t tartalmazó toldalék járul a szóhoz – tehát a szó az *u*-h a r m o n i k u s o s z t á l y b a tartozik – a PS-ban nem-palatális toldaléket vett fel. A toldalékolás megállapításához főneveknél a birtokos személyragot (PxSg3), igék esetében az infinitívuszi végződést vesszük figyelembe. Egyes struktúrákra nem hozunk példát, mivel nem minden etimológiához tudunk nganaszan adatot csatolni. Azonban ez a hiány a végkövetkeztetést jelentősen nem befolyásolja.

1a) Második szótagi *ā*-t tartalmazó struktúrák: *ō – ā, e – ā, i – ā, ä – ā*

PS **nōjnā* 'Quappa' > *nūñū-δū* 'nyalimja'

PS **eŋwā* 'Schlaf' > *ŋambu-δu* 'álma'

1b) Második szótagi *ä*-t tartalmazó struktúra: *i, ü, e – ä*,

PS **wesä* 'Eisen' > *basa-δu* 'vasa'

A fenti példák alapján megállapíthatjuk, hogy ebben az esetben a PS-ban mindig nem-palatális toldalék járulhatott a szótőhöz, hiszen erre utal az a tény, hogy ezek a szavak mind az *u*-osztályba tartoznak a nganaszanban.

1c) Második szótagi *e*-t tartalmazó struktúrák: *ā – e, o – e, ē – e, i – e*

PS **kāle* 'Fisch' > *kolj-δj* 'hala'

PS **pāre* 'Labaz' > *horj-δj* 'ételtartója'

PS **jore* 'tief' > *d'ūri-δi* 'mélysége'

PS **jote* 'Zwischenraum, Mitte' > *d'ūti-δj* 'hézagja, időköze'

PS **pâte* 'Galle' > *hoti-ði* 'epéje'

PS **kâre-* 'verscheuchen' > *kæri-tæsi* 'riaszt, üz'

Ebben az esetben az *i-osztályba* tartozó toldalékok arra utalnak, hogy az összamojédban a tövekhez p a l a t á l i s toldalék járult.

1d) Második szótagi i-t tartalmazó struktúrák: $\hat{a} - i, \hat{e} - i$

PS **wâti* 'bal' > *bædiæ-ði* 'balja'

PS **mârki* 'váll' > *mærsi-ði* 'vállá'

Most is azt láthatjuk, hogy palatális toldalék kapcsolódhatott a szóhoz.

1e) Második szótagi \hat{e} -t tartalmazó struktúrák: $i - \hat{e}, e - \hat{e}$

PS **jetê* 'Gefäss' > *nitæ-du* 'vödör'

PS **nênsê-* 'gleiten' > *nansü-ürsa* 'lecsúszik'

2a) Harmadik szótagi \hat{a} -t tartalmazó struktúra: $e - \hat{a} - \hat{a}$

PS **wekânâ* 'Stör' > *bakunu-tu* 'tokhala'

2c) Harmadik szótagi i-t tartalmazó struktúra: $\hat{e} - e - i$

PS **kêheli* 'Träne' > *kæli-ti* 'könnye'

2d) Harmadik szótagi e-t tartalmazó struktúra: $u - \hat{e} - e$

PS **nuêne* 'Taucher (Polartaucher)' > *nüeni-ti* 'búvármadara'

2e) Harmadik szótagi \hat{e} -t tartalmazó struktúrák: $\hat{a} - e - \hat{e}$

PS **tâlejâ* 'Dieb' > *toljæ-ði* 'tolvaj'

Láthatjuk, hogy a három szótagos szavakra sokkal nehezebb megfelelő példákat találni, ennek ellenére ezeket is megvizsgáljuk.

Ha összegezzük a fenti példák tanulságait, akkor a proto-szamojéd egyes hangrendű szavak illeszkedésére nézve a következő szabályokat állapíthatjuk meg:

a) A proto-szamojédban a kétszótagú szavak esetében nem az első, hanem a második szótag határozta meg az illeszkedést.

b) Amennyiben a második szótagban v e l á r i s hang szerepelt, akkor a tőhöz mély hangrendű toldalék járult.

c) Ha a t ő p a l a t á l i s ra végződött, akkor a toldalék magas hangrendű volt.

d) Három szótagú szavak esetében a harmadik szótag játszott döntő szerepet, az itt található magánhangzó szabályozta az illeszkedést.

Rövidítések jegyzéke

H97: Helinski (1997)

J81: Janhunen (1981)

SW: Janhunen (1977)

Irodalom

- Castrén, M. A. (1854), *Grammatik der samojedischen Sprachen*, Herausgegeben von Anton Schiefner. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- Castrén, M. A. (1855), *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*, Bearbeitet von Anton Schiefner. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- Collinder, Björn (1960), *Comparative grammar of the Uralic languages*. Amqwest & Wicksell, Stockholm.
- Hajdú Péter (1968), *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Helimski, E. [Хелимский, Е.] (1993), *Прасамодийские *ə и *ɛ: прауральские источники и нганасанские рефлексy*. In: Bakró-Nagy Marianne – Szij Enikő (szerk.), *Hajdú Péter 70 éves*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 125–133.
- Helimski, Eugen (1997), *Die matorische Sprache*. SUA 41.
- Helimski, Eugen (1998), *Nganasan*. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 480–515.
- Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Itkonen, Erkki (1962), *Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache*. UAJb 34: 184–210.
- Janhunen, Juha (1977), *Samojedischer Wortschatz, Gemeinsamojedische Etymologien*. CT 17.
- Janhunen, Juha (1981), *Uralilaisten kantakielen sanastosta*. JSFOu 77: 219–56.
- Janhunen, Juha (1982), *On the structure of Proto-Uralic*. FUF XLIV: 23–42.
- Janhunen, Juha (1998), *Samoyedic*. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 457–479.
- Костеркина, Н. Т. – Момде, А. Ч. – Жданова, Т. Ю. (2001), *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Mikola Tibor (1988), *Geschichte der samojedischen Sprachen*. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 219–263.
- Mikola Tibor (1997a), *Az uráli vokalizmus kérdései*. NéNy 38: 243–254.
- Mikola, Tibor (1997b), *A samojéd nyelvek története*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Finnugor Tanszék, Szeged.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter (1994), *A magánhangzók*. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális Magyar Nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 42–181.
- Rédei Károly (1975), *A horizontális és vertikális magánhangzó-harmóniáról*. NyK 72: 480–484.
- Rédei Károly (1976), *A magánhangzó-harmónia egyes típusai*. NyK 78: 417–423.
- Rédei Károly (1986), *A magánhangzó-harmónia kialakulása a PU ~ PFU alapnyelvben*. NyK 88: 220–228.
- Sammallahti, Pekka (1979), *Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache*. FUF 43: 22–66.

- Sammallahti, Pekka (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 478–554.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1979), Нганасанский язык. Наука, Ленинград.
- Várnai Zsuzsa (2002), Hangtan. In: Wagner-Nagy Beáta (szerk.), *Chrestomathia Nganasanica*. SzTE – MTA Nyelvtudományi Intézet, Szeged – Budapest. 33–70
- Wickman, Bo (1962), Some remarks on the problem of Fenno-Ugric vocalism. *MSFOu* 125: 671–679.